

Мова як засіб відображення національної ментальності

У статті проаналізовано праці, присвячені дослідженню взаємозв'язку мови та ментальності народу. Зроблено спробу сформулювати теоретичні положення, що обґрунтовують правомірність дослідження мови як джерела відомостей про національні риси характеру представників певного етносу. Актуальність статті полягає в орієнтації її проблематики на сучасну парадигму лінгвістичної думки щодо взаємозв'язку мови, культури та мислення народу. Новизну матеріалу визначає інтерпретація особливостей ментальності та мови народу у їх діалектичній взаємодії, що проявляється циклічно, формуючи єдність мовного мислення та соціокультурних стереотипів світосприйняття. Ментальність відображається на різних рівнях мови. Лексика в сукупності її семантичних зв'язків є важливою складовою системи засобів відображення ментальності того чи іншого народу. Для осягнення її своєрідності важлива як вся сукупність слів, так і їх значення, образотворчі можливості. Виявлення, дослідження та характеристика семантичних відносин слів, специфіки значення слова в (кон)тексті, типів семантичних відносин між мовними одиницями, розкриття внутрішньої смислової структури слова вважаються способом виокремлення відомостей про особливості ментальності певного етносу.

Ключові слова: національна ментальність, ментальні риси, мовна ментальність, мовне відображення, соціокультурні стереотипи, соціальна трансляція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема вивчення відображення мовою мисленнєвих структур, притаманних певному етносу, сягає від В. фон Гумбольдта та О. О. Потебні до наших часів. У сучасних дослідженнях національний спосіб сприйняття та розуміння дійсності, що детермінується сукупністю когнітивних стереотипів нації, визначається як національна ментальність [16, с. 201-202]. Вона трактується як своєрідний тип, образ мислення, соціально-психологічні установки, специфічний спосіб сприйняття об'єктивної реальності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання дослідження взаємозв'язку мови та національної ментальності є одним із важливих у філософії, соціальній лінгвістиці, лінгвокультурології.

Філософія досліджує мову з точки зору її походження, сутності, ролі у

суспільстві, функціонування. Зокрема, вчені акцентують увагу на взаємозв'язку суспільної свідомості й ментальності нації, економічного та політичного устрою, ментальності і культури, у тому числі народної культури (фольклор, релігія, типові для даного народу оселі, костюми, господарські та художні промисли). Філософи виявляють інтерес до питання формування мовної національної картини світу (М. О. Аркадів [1]; Ф. С. Бацевич [2]; І. О. Голубовська [4]; І. О. Потапенко [14]; М. Ю Шевяков [20]).

Соціальна лінгвістика як дисципліна, що розвивається на перетині мовознавства, соціології, соціальної психології та етнології, досліджує питання, пов'язані із суспільною природою мови, її громадськими функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову та роль, котру вона відіграє у житті суспільства, зокрема, визначення зв'язку між мовою та національною ментальністю, мовою і процесами пізнання навколишнього світу (П. М. Донець [6]; Л. Т. Масенко [8]).

Лінгвокультурологічна парадигма як сукупність мовних елементів (форм), у свою чергу, відображає категорії світосприйняття, участь мовних елементів різного рівня у відображенні інтелектуальних, духовних якостей національного характеру, національної ментальності (Є. Ф. Нечаєва [11]; Д. В. Полежаєв [12]; Г. Г. Почепцов [15]).

Метою статті є формулювання узагальненої теоретичної основи для дослідження мови як джерела відомостей про ментальність того чи іншого етносу. Для досягнення цієї мети було необхідним уточнити зміст поняття «національна ментальність», визначити складові змісту цього поняття, проаналізувати, систематизувати та інтерпретувати спроби наукового пояснення особливостей мови, мислення та соціальної діяльності людини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розуміння людини як центру лінгвістичних досліджень сприяло розробці нових категорій, що зачіпають сферу її свідомості, мислення, духовної, практичної та мовленнєвої діяльності. До однієї з таких категорій належить і ментальність, яка є актуальною як для вчених, що вивчають

репрезентацію антропологічного фактору в мові, так і для тих дослідників, які цікавляться впливом мови на мислення і поведінку людини. Під ментальністю розуміють спосіб сприйняття дійсності, психологічний склад розуму, особливості мислення, характер та багато іншого. З. Д. Попова та Й. А. Стернін визначають ментальність як «специфічний спосіб сприйняття і розуміння дійсності, яке визначається сукупністю когнітивних стереотипів свідомості, характерних для конкретної особистості або ж соціальної чи етнічної групи людей» [13, с. 25-30]. Численні дефініції ментальності, які використовують на сучасному етапі розвитку наукових пошуків щодо неї, враховують дві групи факторів: *перша* група враховує співвідношення ментальності з індивідуальною та суспільною свідомістю, *друга* група – вказує на взаємозв'язок ментальності з мовою, з її категоріями і формами. Таке розуміння ментальності послугувало В. В. Колесову однією з підстав для введення в науковий ужиток терміну «*мовна ментальність*» [7, с. 150], який передбачає зв'язок мови і мислення, зазначаючи, що мислення народу не опосередковується його мовою, однак воно виражається, фіксується та номінується нею [Там само]. Тому дослідження специфіки ментальності певного етносу на сучасному етапі лінгвістичних пошуків повинне опосередковуватись аналізом її культури, мислення та мови.

Такий взаємозв'язок ментальності нації, її мислення та мови є детермінованим певними чинниками, які можна поділити на декілька груп. У першу чергу виділимо *географічні* фактори, оскільки вони формують групу людей як територіально-цілісне об'єднання, а згодом як націю, якій властива певна ментальність. Наступну групу чинників становлять *історичні* фактори, оскільки ментальність є відображенням сприйняття народом дійсності на певному історичному етапі, вона формується та корелює із історичними подіями у той чи інший період. Важливими є *соціальні* чинники, адже ментальність нації базується на ментальності окремих її представників, які у своєму співіснуванні її створюють.

А. М. Приходько стверджує, що практична реалізація національної ментальності народу у його мові є результатом процесів, що відбуваються як у

суспільній свідомості етносу загалом, так і окремих його репрезентантів зокрема [16, с. 45-50]. Ментальність етносу визначає спосіб розуміння людиною дійсності, що відображається в її картині світу.

У статті під національною ментальністю розуміємо сукупність варіативних форм світосприйняття, які властиві певним групам людей, об'єднаних у соціальні чи історичні спільноти. Національна ментальність існує на рівні індивідуальної та колективної свідомості, визначає властиві цим людям психологічні особливості, котрі лежать в основі звичаїв і моралі та формують способи їх поведінки стосовно зовнішньої дійсності. Складовими ментальності визначають колективну пам'ять, соціальні уявлення та відносини, колективні емоції, почуття і настрої, норми, цінності та ідеали, національний характер та темперамент, ментальні репрезентації культури, стиль мислення, поведінкові зразки, національна ідентичність – і мову [3, с. 34; 5, с. 202; 16, с. 150].

Ознайомлення з працями, в яких розглядається питання взаємодії мови та ментальності народу, надало нам можливість сформулювати теоретичні положення, що обґрунтовують правомірність дослідження мови як джерела відомостей про національні риси характеру представників певного етносу.

1. Ментальність конкретної нації (народу) виявляє себе в способі думок, мислення та відповідній поведінці людини або соціальної групи у конкретному суспільстві. Ці ознаки мають історично-соціальні корені розвитку та відображені у мові. Мова бере участь у формуванні індивідуальних ментальних рис людини, регулює функціонування соціальної ментальності у конкретному суспільстві. Як зауважує Д. М. Узнадзе, у цих процесах вона виступає «не предметом, не простим продуктом, а скоріше – силою» [18, с. 383], за допомогою якої та чи інша нація відчуває мовну реальність і оперує нею для задоволення свої потреб – у відповідності з когнітивною та комунікативною функціями мови.

2. Процес взаємодії національної ментальності та мови характеризується тим, що мова *відображає* світ, який оточує людину. «Відображення» – це не тільки опис того, що існує у світі та супроводжує людину. Опис є формою

відображення людиною світу, у той час як мова виступає у ролі інструменту його передачі. Мова організує мовленнєву діяльність людини, яка здійснюється за нормами та правилами людської взаємодії та ґрунтується на цих нормах і правилах (законах).

3. Сферою взаємодії ментальності та мови виступає «людська діяльність». Г. Г. Почепцов у цьому зв'язку підкреслює, що ментальність «визначає світ мовленнєвих дій людини» – можливостей, якими володіє людина для здійснення комунікативних цілей. У цій якості ментальність класифікується ним як «мовна ментальність». Мовна ментальність – це оточуючий людину світ і світ, який створює сама людина, у тому числі – світ її мовленнєвих дій та ситуацій, в яких вона перебувала [15, с. 118]. Мовна ментальність, якщо її розуміти як соціально-історичне явище, є одночасно індивідуальною духовністю і духом народу [12, с. 124].

4. Мова має безпосереднє відношення до формування рис характеру людини, з якими вона входить у певну соціальну групу народу. У межах такої групи людина – знову завдяки мові – адаптується до існуючих законів людської взаємодії. Мова починає впливати на поведінку людини – відповідно до сформованих у соціальній групі норм суспільного існування. У межах таких груп закладаються та розвиваються основи ментальних рис характеру народу.

На початковому етапі у формуванні ментальних рис людини бере участь така важлива складова її внутрішнього стану, як психіка. Узгоджуючи свою поведінку із типовою поведінкою членів соціальної групи, до якої вона належить, людина засвоює відповідні психічні настанови соціального характеру. При цьому дії людини, у тому числі мовленнєва дія, орієнтуються на соціокультурні стереотипи. Як результат, суспільство зі стійкими ментальними настановами здатне до стійкої трансляції їх на своїх членів. Інструментом трансляції культурних настанов виступає мова. Отже, ментальні риси народу слід «шукати» у поведінці окремого індивіда [12, с. 168; 15, с. 121].

5. Формування ментальності як мовної картини світу окремого індивіда відбувається на різних рівнях. Значну роль грає рівень сімейного виховання.

Тут відбувається знайомство і засвоєння індивідом загальних національних і соціальних традицій, норм моралі, правил, орієнтирів і цілей спілкування як особистісно-значимих цінностей. Виховання індивіда ґрунтується на основі вже існуючій системи оцінки членами суспільства конкретного близького соціального світу, речей, властивостей і відношень. У процесі сімейного виховання формуються поняття «своє – чуже» в індивідуальній і колективній свідомості, які знаходять вираження в соціальних опозиціях «Ми» – «Вони», «Я» – «Ми» [12, с. 168].

6. Мова як носій ментальності народу виступає одним із засобів соціальної трансляції. Коли ментальні риси поведінки людини вже сформовані, ментальність сама детермінує мовні зміни. Психічний фактор стає регулятором мовленнєвих дій індивіда, а мовна настанова стає однією зі складових у структурі ментальності [12, с. 162].

Діалектична взаємодія феноменів ментальності та мови виявляє себе у різних соціальних ситуаціях по-різному. Як зазначалося вище, на початковому етапі засвоєння мови людина іде від мовного мислення до соціокультурних стереотипів світосприйняття, оскільки із засвоєнням мови людина засвоює і мовну ментальність. У подальшому, після засвоєння мови, зв'язок стає зворотним: соціокультурні фактори визначають мовну ментальність [15, с. 118]. Отже, соціокультурні стереотипи сприйняття світу формують мовну ментальність і кристалізуються в ній [12, с. 168].

Ментальні риси особистості / соціальної групи / народу, подані на основі інтерпретації семантики слова, показують, що мова – завдяки когнітивній функції – зберігає у свідомості людини інтелектуально-духовні гени. Вони переходять із покоління в покоління, утворюють системні глибинно-психічні настанови, які керують діями людини і які одночасно самі стають об'єктами, на які спрямовані дії людини.

Г. Г. Почепцов пише, що, коли визначають особливості взаємодії мови та національної ментальності, першість у формуванні індивідуальних ментальних рис слід віддавати мові [15, с. 120]. У мові відображена т. зв. картина світу –

сукупність уявлень про світ, які історично склались у буденній свідомості певного колективу. Загальні способи концептуалізації реалізують існуючі у мові різні можливості передавати дані про об'єкти світу і місце мовної одиниці у системі мови. Мова закріплює ці дані у своїй системі.

Головним джерелом, яке забезпечує «вихід» на національні образи світу, є текст [9, с. 105]. Тексти проєктують на себе певні національні картини світу, їхні фрагменти та засоби репрезентації. Провідне місце з останніх займає мова – фонетичні, лексичні, граматичні елементи, значення яких виступає постійним джерелом знання, у тому числі – про національну ментальність. Певний мовний елемент є кодом, який сигналізує своєю структурою та змістом про свідомість людини, рівень її життєвої та мовної компетенції, ставлення до світу, можливості та сфери діяльності.

В. А. Маслова зазначає, що ментальні риси народу актуалізуються в найбільш важливих і значимих культурних одиницях мови – концептах, що відображають склад розуму і душу народу [10, с. 49]. Концепт знаходить об'єктивацію у межах словесного знаку і виявляє себе як образ, поняття, символ. Ці явища є результатом індивідуально-особистісного смислового утворення, у подальшому – концептуалізації слова-знаку – як основи. Ю. С. Степанов визначає концепт як «згусток культури» у свідомості людини. Це те, у вигляді чого «культура входить у ментальний світ людини» [17, с. 40]. У той же час, людина сама впливає на культуру, стає її органічною часткою. Концепт є «клітинкою культури у ментальному світі людини» [Там само].

Найбільш яскраво ментальність народу виявляє себе в лексиці. Семантика слів, простих словосполучень, фразеологічних одиниць, прислів'їв здебільшого супроводжуються конотаціями з національно забарвленими значеннями та смислами [10, с. 34-36]. Як правило, такі одиниці мови отримали символічне, еталонне, образно-метафоричне значення в культурі і які узагальнюють результати людської свідомості. Це – архетипові, зафіксовані у міфах, легенди, ритуали, обряди, фольклорні та релігійні дискурси, поетичні та прозові художні тексти, фразеологізми і метафори, символи і паремії (прислів'я та приказки)

тощо [Там само]. Національна ментальність відображається також у безеквівалентній лексиці, стилістичному укладі мові та мовному етикеті [Там само].

Основою мовних засобів відображення національної ментальності є образність. Образність – це реальна властивість мовних одиниць, що виявляє себе у здатності викликати у нашій свідомості певні суб'єктивні проєкції. Образ є важливою мовною сутністю, в якій міститься основна інформація про зв'язок слова з культурою. Традиційно під образністю розуміється здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети і явища дійсності. Тому мовні засоби вираження національної ментальності представлені комунікативними процесами, котрі демонструють зв'язок використовуваних в них мовних виразів з культурою та ментальністю народу.

Центральну позицію в системі образних засобів мови займають лексичні елементи, які у непрямому значенні характеризуються стилістичними, прагматичними конотаціями або посилюють такі конотації у кон(тексті). Отже, ідеться про лексико-стилістичні засоби мови, які є способом вербальної проєкції національної ментальності етносу. До таких засобів відносять також слова і вирази, стилістичні можливості яких ґрунтуються на оцінних характеристиках понять і реалій та які використані у переносному значенні з метою побудови образних уявлень про предмети та явища (тропи та стилістичні фігури). Сюди належать також стилістично-зумовлене використання синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, неологізмів, архаїзмів, фразеологізмів, спеціальної лексики (термінів та професіоналізмів), а також лексики, вживання якої є територіально чи соціально обмеженим – діалектизмів, жаргонізмів, арготизмів та просторічних слів.

Висновки та перспектива подальшого дослідження. Викладені положення обґрунтовують правомірність постановки питання про взаємодію ментальності та мови. Вони окреслюють сферу взаємодії цих феноменів, визначають, які мовні елементи слугують для відображення ментальних рис народу, зазначають аспекти інтерпретації мовних елементів.

Виявлення через мовні структури особливостей тієї чи іншої мовної свідомості, встановлення та доведення закономірностей її прояву на основі лексичної, стилістичної та комунікативно-когнітивної інтерпретації мовних елементів є одним з перспективних і актуальних напрямів сучасної науки про мову. Як зазначає Є. Ф. Нечаєва, лінгвіст, не даючи оцінку, що погано або що добре, констатує і доводить мовними факторами наявність або відсутність тих чи інших рис національного характеру в мові [11, с. 31].

Джерела та література

1. Аркадьев М. А. Язык и специфика человеческого бытия. / Михаил Александрович Аркадьев: [Електронний ресурс: Режим доступу: <http://evrika.tsi.lv/show.php>]. – 2003.
2. Бацевич Ф. С. Лінгвалізація світу: гуманітарні переваги та онтологічні загрози / Флорій Сергійович Бацевич // Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – С. 8-13.
3. Воркачев С. Г. Вариативные и ассоциативные свойства телеономных лингвоконцептов / Сергей Георгиевич Воркачев – Волгоград: Парадигма, 2005. – 214 с.
4. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: монографія / Ірина Олександрівна Голубовська. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
5. Дінцельбахер П. Історія європейської ментальності. Серія: Культурологія / Петер Дінцельбахер та ін.; за редакцією Петера Дінцельбахера. – К.: Літопис, 2004. – 722 с.
6. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации // Павел Николаевич Донец. – Харьков: Штрих. – 2001. – 386 с.
7. Колесов В. В. Язык и ментальность / Владимир Викторович Колесов – СПб.: Слово, 2004. – 467 с.
8. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. / Лариса Терентіївна Масенко – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 242 с.
9. Масленникова Е. М. Лакунарные разрывы в диалоге культур: к пониманию сущности / Елена Михайловна Масленникова // Слово и текст: психолінгвістический подход : сб. науч. тр. / под общ. ред. А. А. Залевской. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2008. – Вып. 8. – С. 100-107.
10. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / Валентина Авраамовна Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 296 с.

11. Нечаева Е. Ф. Языковое сознание и национальный менталитет (к вопросу о терминологии) / Елена Федоровна Нечаева // Лингвистика и межкультурная коммуникация. – № 2. – 2009. – С. 30-33.

12. Полежаев Д. В. Идея менталитета в русской философии «золотого века». / Дмитрий Владимирович Полежаев – Волгоград: Изд-во ВолГУ. – 2003. – 360 с.

13. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике / Зинаида Даниловна Попова, Иосиф Абрамович Стернин. – Воронеж: АСТ, 2007. – 315 с.

14. Потапенко О. І. Лінгвоконцептологія. Монографія: вид. 2-ге / Олександр Іванович Потапенко. – К.: Освіта України, 2011. – 336 с.

15. Почепцов Г. Г. Языковая ментальность: способ представления мира / Георгий Георгиевич Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. № 6. – С. 110-122.

16. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 322 с.

17. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Академия, 1997. – 447 с.

18. Узнадзе Д. Н. Внутренняя форма языка / Дмитрий Николаевич Узнадзе // Психология установки. СПб.: Питер, – 2001. – С. 381– 414.

19. Флакман А. А. Немецкий язык как отражение ментальности его носителей: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.04 «Германские языки» / Анна Александровна Флакман; Нижегородский государственный лингвистический университет имени Н. А. Добролюбова – Нижний Новгород, 2005. – 191 с.

20. Шевяков М. Ю. Менталитет: сущность и особенности функционирования: Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук: 09.00.11 «Социальная философия» / Михаил Юрьевич Шевяков: Волгоград: Изд-во ВолГУ. – 1994. – 134 с.

Наталья Королёва

Язык как средство отображения национальной ментальности

В статье проанализированы труды, посвященные исследованию взаимосвязи языка и ментальности народа. Сделана попытка сформулировать теоретические положения, обосновывающие правомерность исследования языка как источника сведений о национальных чертах характера представителей определенного этноса. Актуальность статьи заключается в ориентации ее проблематики на современную парадигму лингвистической мысли о взаимосвязи языка, культуры и мышления народа. Новизну материала определяет

интерпретация особенностей ментальности и языка народа в их диалектическом взаимодействии, что проявляется циклично, формируя единство речевого мышления и социокультурных стереотипов мировосприятия. Ментальность отображается на разных уровнях языка. Лексика в совокупности ее семантических связей является важной составляющей системы средств отображения ментальности того или иного народа. Для постижения ее своеобразия важна как вся совокупность слов, так и их значение, изобразительные возможности. Выявление, исследование и характеристика семантических отношений слов, специфики значения слова в (кон)тексте, типов семантических отношений между языковыми единицами, раскрытие внутренней смысловой структуры слова считаются способом выделения сведений об особенностях ментальности определенного этноса.

Ключевые слова: национальная ментальность, ментальные черты, языковая ментальность, языковое отображения, социокультурные стереотипы, социальна трансляция.

Nataliya Korolyova

Language as a means of reflecting national mentality

The article deals with the works devoted to the study of the relationship between language and mentality of people. An attempt to formulate theories that substantiate the legitimacy of the study of language as a source of information about the national character traits of representatives of a certain ethnicity has been made. The rationale of the article consists in the orientation of the issues raised to the modern linguistic paradigm, in particular its focus on the interconnection of language, culture and cogitation of people. The novelty of the material is determined by the interpretation of the features of mentality and language of people in their dialectic interaction, which is manifested cyclically, forming the cohesion of verbal thinking and socio-cultural stereotypes of the world view. Mentality is reflected at different levels of the language. Vocabulary together with its semantic connections is an important component of the system of means of reflecting the mentality of a certain people. The words as a whole, as well as their significance, representational possibilities are important for comprehension of its specificity. Identifying, researching and characterizing the semantic relationships of words, the specific meaning of the word in (con)text, the types of semantic relationships between linguistic units, the discovery of the internal semantic structure of a word are considered as a way of highlighting information about the features of the mentality of a certain ethnos.

Key words: national mentality, mental features, language mentality, language reflection, sociocultural stereotypes, social translation.